

RÉTI GYÖRGY

A MAGYAR–OLASZ KAPCSOLATOK LENGYELORSZÁG NÉMET LEROHANÁSA ÉS A „FURCSA HÁBORÚ” IDŐSZAKÁBAN

1. A magyar–olasz együttműködés a 2. világháború első hónapjában

A második világháború kitörésekor a Teleki-kormánynak a következő fő külpolitikai célkitűzései voltak:¹

1. Az együttműködés folytatása a tengelyhatalmakkal, oly módon, hogy az erősödő német nyomást a tengely olasz végére való fokozott támaszkodással elensúlyozza.

2. A nyugati hatalmakkal való szakítás – és a háborúba lépés – elkerülése.

3. Erdély visszaszerzése.

Az olasz diplomácia viszonyulása a magyar külpolitika fenti céljaihoz nem egyforma volt.

A tengelybarátságot – különösen Olaszországgal – természetesen üdvözölték Rómában.

A semlegességet és a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok megőrzését tudomásul vették, hiszen a második világháború kezdetén Olaszország is hasonló magatartást tanúsított.

Az Erdéllyel kapcsolatos magyar tervek aggodalmat keltettek az olasz külpolitika irányítóiban, egyrészt, mert meg akarták őrizni ezzel az országgal fennálló nem túl jó, de korrekt kapcsolataikat; másrészt mert tudták, hogy a magyar követelések ellenkeznek Hitler szándékaival. Márpedig Németország összehasonlíthatatlanul többet nyomott az olasz „külpolitikai latban”, mint Magyarország. Ezért az olasz kormány igyekezett mérséklőleg hatni a Romániával szembeni területi igényeit érvényesíteni kívánó magyar kormányra.

A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy Németország ellenzi Románia-ellenes tevékenységét. Erről a következőket mondta Csáky a budapesti olasz követnek: „Németország nincs túl nagy bizalommal Magyarország iránt, mert nincsenek agresszív szándékai Romániával szemben. Ugyanakkor érdekelt abban, hogy Magyarország és Románia között fennmaradjanak az ellentétek.” Csáky a szokott magabiztosságával hozzáfűzte, hogy „Magyarország Németországtól függetlenül lép akcióba.”²

Közvetlenül a német–lengyel háború kitörése előtt és annak első napjaiban az olasz diplomácia, amely el akarta kerülni a felkészületlen Olaszország belépését a világháborúba, újabb kísérletet tett a német–lengyel konfliktusnak egy nemzetközi értekezleten való megoldása érdekében.

Villani Frigyes, római magyar követ augusztus 29-én az alábbiakat jelentette az olasz külpolitika közvetítő szándékairól: „Ciano gróf ma délután fogadott. Titoktartást kérve közölte, hogy Olaszország, mint a Német Birodalom szövetsé-

gese és Anglia barátja, egyebet nem tehetvén, Berlinben és Londonban minden befolyását érvényesítette a békés megoldás érdekében és mai értesülései szerint némi remény van a békés elintézésre... Személyes benyomásom az, hogy Danzig kérdését nem lehetvén egyedül elintézni, az lehet, hogy talán értekezlet útján iparkodnak megoldani a békét a jövőben is veszélyeztető európai problémákat.”³

A magyar követ személyes benyomását később megerősíteni látszottak az olasz közvetítő akcióról a magyar külügyminisztériumba érkező más hírek is, továbbá az a tény, hogy a német–lengyel háború első két napján Anglia és Franciaország nem üzent hadat Németországnak.

A Teleki-kormány egy „új Münchentől” remélte a Romániával szembeni területi igényeinek békés úton való kielégítését.

A magyar kormány ekkor kettős erőfeszítéseket tett: egyrészt kisebbségvédelmi követeléseivel tovább élte a magyar–román ellentéteket, másrészt diplomáciai úton próbált támogatást szerezni a nagyhatalmaktól revíziós törekvései számára.

Ez utóbbi törekvésébe illeszkedett az a 3 dokumentum, amelyet Teleki Pál miniszterelnök szeptember 3-án juttatott el az olasz kormányfőhöz.

A Mussolinihoz intézett sajátkezű, olasznyelvű levelében a magyar miniszterelnök hitet tett amellett, hogy „a magyar kormány változatlan elhatározása az, hogy elsősorban és a legszorosabban a római kormánnyal kíván együttműködni.” Teleki kérte, hogy Olaszország az esetleg összehívandó nemzetközi békekonferencián támogassa a Romániával szembeni magyar területi igényeket, amelyeket a levélhez mellékelte terjedelmes tájékoztató és feljegyzés tartalmaz.⁴

Telekinek a Romániával szembeni magyar követelésekről készített tájékoztatója tükrözi azt, hogy a háborús zűrzavar nagy mértékben megnövelte a magyar uralkodó körök magabiztosságát. Erre utalnak a tájékoztatónak a Románia-elleni „határozott katonai előkészületekre” és a „minden kockázat vállalására” vonatkozó kitételei. A magyar kormány a területi revízió ellenében felajánlotta, hogy gazdasági erőforrásait a tengelyhatalmak rendelkezésére bocsátja, és hogy Erdély visszacsatolása után a „rendnek és természetes barátaai érdekeinek a megbízhatatlan Balkán-államoknál megbízhatóbb öre lesz.”⁵

A tájékoztató így fejeződik be: „Mindaddig, amíg a Német Birodalom saját nagyfontosságú ügyeivel van elfoglalva, a magyar kormány kizárólag az olasz kormányhoz fordul.”

A harmadik dokumentumban, a Mussolini számára készített terjedelmes feljegyzésben Teleki a „szentistváni birodalomra” és az erdélyi magyarok üldözésére hivatkozva sürgeti Erdély visszaadását. Azzal, hogy ez a követelés a magyar népben olyan erős, hogy „nincs az a kormány, amely ellent tudna állni a nyomásnak.”⁶

Szeptember 3-án, azaz Teleki fentebb ismertetett dokumentumai elküldésének napján Franciaország és Anglia hadat üzent Németországnak, és ezzel a békés rendezés illúziója szertefoszlott.

A következő napokban egyre fokozódó német nyomás nehezedett a magyar kormányra, a Románia-ellenes akciók leállítása érdekében. A berlini magyar követ jelentéseiből az is kitűnik, hogy a német kormány megfontolás tárgyává tette

a Lengyelország felé menetelő német csapatok magyar területeken való átengedésének kérését. Ezek a hírek ismét a korábban már felmerült súlyos dilemma elé állították a magyar külpolitika irányítóit. és akárcsak 1939 tavaszán, a magyar kormány ismét Olaszországhoz fordult tanácsért.

Szeptember 6-án a római magyar követ Csáky következő üzenetét tolmácsolta Cianónak: „A magyar kormánynak alapos feltételezése, hogy a németek átvonulási engedélyt fognak kérni a német csapatok részére magyar területen, Lengyelország felé. A magyar kormány elhatározta, hogy a kívánságot nem fogja teljesíteni, annál is inkább, mert több alkalommal kijelentette a lengyel kormánynak, hogy Magyarország felől nem fenyegeti őket veszély, s ezért a magyar–lengyel határon nem is készültek védelemre.”⁷

Az üzenet első része rendkívül hasonlít Csáky 1939. április 27-i római kollégájának címzett leveléhez, amelyben először fejtette ki, hogy Magyarország nem hajlandó résztvenni a Lengyelország elleni német akcióban.⁸

Csáky üzenetének második részéből azonban kiderül, hogy a magyar kormány nem zárta ki teljesen az átvonulás engedélyezését. „Más volna a helyzet – folytatja táviratát a magyar külügyminiszter –, ha a Románia elleni együttműködéssel párosulna az akció. Ezt komoly megfontolás tárgyává kellene tennünk. Akkor a katonai szövetség automatikusan adódna a két állam (azaz Magyarország és Németország – R. Gy.) között, és a vasútvonal használatát egymástól nem lehetne megtagadni. A közös akció a németekkel szintén veszély, de becsületünk, amelyre mindenekelőtt tartunk, meg lenne mentve és országunkat is megkímélhetnők a pusztulástól.”

Üzenete végén Csáky kérte Cianot, hogy az esetleges német kérdés megválaszolása előtt arra hivatkozhasson, hogy a magyar–olasz konzultációs megállapodás értelmében a kérdést az olasz kormánnyal is meg kell vitatni.⁹

Az olasz külügyminiszter válaszában – „szigorú titoktartást kérve” – kifejtette: „Mussolini kizártnak tartja a német követelés megtételét, azonban, ha mégis megtörténne, közöljük vele azonnal, hogy tanácsot adhasson, amire feltétlenül lesz idő.”

Ciano tehát eltanácsolta Csákyt attól, hogy a magyar–olasz konzultációs megállapodásra hivatkozzon. Bár ennek okát nem fejtette ki, de egyértelmű, hogy a német szövetségesét fegyveresen nem támogató olasz kormány nem akarta még egy ilyen konzultációval növelni Hitler elégedetlenségét és gyanakvását Olaszország szövetségesi hűségét illetően.

Végezetül Ciano az átvonulás és a Románia elleni akció kérdésének különválasztását ajánlotta Csákyknak, és felhívta a magyar külügyminiszter figyelmét, arra az általa mellőzött szempontra, hogy a Románia elleni akciót a nyugati hatalmak hadüzenete követhetné.¹⁰

Villani távirata szerint Ciano ezeket mondta: „Az átvonulás kérdését a Románia elleni akcióval együtt semmiesetre sem szabad összefüggésbe hozni, mivel az utóbb említett vállalkozás igen veszélyes, tekintettel arra, hogy avval hadiállapotba kerülnénk a nyugati hatalmakkal.” Eszerint Ciano a nyugati hadüzenet veszélyt az „utóbbi” esetre, azaz a román-ellenes akcióra vonatkozóan vetette

fel, de ez a veszély méginkább fennállott volna a nyugati hatalmakkal akkor már hadiállapotban lévő német csapatok átvonulása esetén is.

Ciano naplójába, ahol nem feszélyezte őt a kötelező diplomáciai udvariasság, az alábbi lesújtó véleményt írta magyar kollégájának üzenetéről és személyéről: „Íme, ez Csáky megszokott agryémeinek egyike, amelynek a Duce és én kevés hitelt adunk. De figyelemmel kell kísérnünk őt, mert felelőtlen, hiú ember és ingerlékeny is, aki kárt okozhat.”¹¹

Mindezek után, szeptember 7-én Csáky Ribbentrophoz utazott a német főhadiállásra. A német külügyminiszter kérdésére Csáky „határozott biztosítékot adott és becsületszavával is megerősítette,” hogy Magyarországnak nem áll szándékában támadást indítani Románia ellen, „és nem is kezdeményez semmit sem anélkül, hogy előzőleg Németországgal meg ne állapodna.”¹²

Csáky látogatása Mussolinit látszott igazolni, mert a német külügyminiszter nem vetette fel az átvonulás kérdését. Alig két nappal később, szeptember 9-én azonban Ribbentrop telefonon felhívta Csákyt, és kérte, hogy a magyar kormány a kassai vasútvonalat sürgősen bocsássa Németország rendelkezésére a Lengyelországba irányuló német csapatszállítások céljából.

Bekövetkezett tehát az, amitől a magyar kormány tartott! Ezúttal is Mussolinihoz siettek tanácsért. Csáky még aznap az alábbi táviratot küldte Villaninak: „A németek szeptember 9-én 15 órakor udvarias formában átvonulást kértek Kassavasútvonalon. IX. 10-én délig választ kérnek, a hálájukat kilátásba helyezték. Mi az átvonulás ellen vagyunk, a Duce tanácsát sürgősen várjuk.”¹³

Mussolini szeptember 9-én este 8 órakor fogadta a magyar követet, Ciano társaságában. Érthetetlennek nevezte a német kormány eljárását a „tengellyel lojális” magyar kormánnyal szemben, mert „Lengyelországgal gyorsan végezhetnének, anélkül, hogy Magyarországon átvonuljanak”, amire így „nincs feltétlenül szükség.” Ezután Mussolini kifejtette, hogy „Magyarország ügyét úgy tekinti, mintha sajátja volna, *azonban a német-olasz kapcsolat a történetek dacára változatlanul fennáll*” (kiemelés tőlem – R. Gy.). Mussolini – Villani révén – az alábbi tanácsot adta: „A kérést igen barátságosan tagadjuk meg, mert meggyőződése szerint a németeket nemzeti területünkre nem engedhetjük be. Érveljünk állandó lojalitásunkkal, és utaljunk arra, hogy nincs kizárva, hogy ezen esetben nemcsak beáll a hadiállapot Angol-, Francia- és Lengyelországgal, hanem esetleg tényleg háborúba keveredhetünk szomszédainkkal.”

E jótanácsokon kívül az olasz vezetők „konkrét ígéretet nem tettek közvetítésre vagy segíetésre.” Sovány vigaszt jelenthettek Villani táviratának a megbeszélést összefoglaló sorai: „Mindent egybevetve benyomásom az, hogy Mussolinitől és Ciano gróftól nemcsak szavakat, hanem pozitív és negatív értelemben érzelmi kifejezést kaptam, amelyek tettekre válhatnak, azonban az a kérdés, hogy mikor.”¹⁴

Még fél év sem telt el Mussolini és Teleki áprilisi római tárgyalásai óta, amikor az olasz diktátor fennhangon azt mondta, hogy „a Magyarország elleni nyílt német erőszak a tengelypolitikának végét jelentené”, mert „semmi esetre sem tűrné, hogy Magyarország függetlenségén sérelem essék.” Fél év alatt e hangos olasz ígérek óvatos jótanácsokká szelődültek. Ennek közvetett magyarázatát megta-

lálhatjuk Ciano naplóbejegyzésében arról a beszélgetésről, amelyet Mussolinivel folytatott, közvetlenül Villani távozása után.

Eszerint az olasz kormányfő „élesen elítélte a német magatartást,” de mindjárt hozzáfűzte, hogy „óvatos politikát kell folytatni, mert a német győzelmet nem lehet kizárni.”

Mussolini válaszában megismerése után Teleki és Csáky felkereste Horthyt, aki később magához kérte a honvédelmi minisztert és a vezérkari főnököt is. A megbeszéléseken végül is olyan álláspont alakult ki, hogy – katonapolitikai és morális okok miatt – Magyarország nem járulhat hozzá a német csapatok átvonulásához. Ezt a döntést a Minisztertanács szeptember 10-i rendkívüli ülésén jóváhagyták, majd Csáky telefonon „összinte sajnálattal közölte a német külügyminiszterrel.”¹⁵

A német kormány, amely inkább kísérleti léggömbnek szánta az átvonulási kérelmet – miután ahhoz nem fűződött különösebb stratégiai érdeke – tudomásul vette a magyar kormány újabb „renitens megnyilvánulását,” de számítani lehetett arra, hogy egyszer még majd benyújtja a számlát érte.

Ciano azt írta naplójába erről, hogy „a visszautasítást a németek nem felejtik el, a magyaroknak ezért egyszer még fizetni kell.”¹⁶

Alig ült el a német átvonulási kérelemmel kapcsolatos izgalom, amikor szeptember 11-én a német-barát szlovák kormány is hasonló kérelemmel állt elő. Ennek elutasítása már jóval egyszerűbb és veszélytelenebb volt, így Csáky még aznap közölte berlini és római követével, hogy a magyar kormány válasza „természetesen elutasító.”¹⁷

A magyar külügyminiszter táviratában azt is közölte, hogy „összefüggést lát Ribbentrop kérése és a szlovák jegyzék között”, ezért a budapesti német nagykövet előtt „nem titkolta megdöbbenését, hogy az úgyszólván egyetlen baráti állammal szemben a németek így járnak el.” „A magyar kormánynak ezek után aligha marad más hátra – fejeződik be Csáky távirata –, minthogy semlegességét notifikálja.”¹⁸

Villani egy nappal később azt táviratozta, hogy Ciano „tökéletesen úgy ítéli meg a szlovák lépést, mint Nagyméltóságod,” és „helyesli a semlegesség kijelentését.” Ugyanakkor az olasz külügyminiszter közölte, hogy „jónak látná, ha a magyar–olasz benső kapcsolatok változatlan fennállása, úgy Berlinre való tekintettel, mint a magyar közvélemény megnyugtatója céljából dokumentáltatnék.” Első lépésként javasolta, hogy a magyar sajtó adjon hírt Villani nála és Mussolininál tett látogatásairól.¹⁹

A külügyminisztérium és a kormány csak az átvonulási izgalmak levonulása után kaphatta meg Villani szeptember 13-i jelentését, amelyből kiderül, hogy 4 nappal korábbi beszélgetésük során Mussolini nemcsak az átvonulás kérdéséről fejtette ki – korábban már ismertetett – véleményét, de részletezte a világháborúval és a német–olasz viszonytal kapcsolatos álláspontját is. Ezt részletesen ismertetjük, mert jelentős hatást gyakorolt a magyar külpolitika irányvonalának kialakítására is.

Mussolini hangoztatta, hogy az augusztusi salzburgi tárgyalásokon Ciano mindent megtett azért, hogy a német vezetőket lebeszélje a háború megindításáról,

sőt, ezután is a „legmesszebbmenő erőfeszítést fejtette ki, hogy a konflagráció kikerültesse, de mindez hiábavaló volt, mert a németeket nem lehetett abban megakadályozni, hogy erőszakot alkalmazzanak.” Mussolini szerint a német vezetők azért nem fogadták meg az olasz tanácsot, „mivel az utolsó percig sem hittek Anglia és Franciaország beavatkozásában.”

Ezután az olasz kormányfő rátért a háború perspektíváival és a követendő olasz politikával kapcsolatos álláspontjának kifejtésére: „A háborút Hitler nem nyerheti meg – mondotta Mussolini – mivel a nyugati hatalmak el vannak tökéelve arra, hogy akár évekig is folytatják a harcot és annak a nemzeti szocializmus és a harmadik birodalom letörésével kell végződnie, amely az egész világgal meggyűlöltette magát.

Olaszország semmi esetre sem fogja volt szövetségesét megsegíteni, mert tudja mi vár rá, ha az győzedelmeskedik. Az olasz hadsereg lábhoz tett fegyverrel áll harcra készen, de, mint remélik, egyáltalán nem, vagy csak későn – végszükség esetén – fog akcióba lépni. – Az ország gazdasági és pénzügyi helyzete ez alatt csak javulhat; már most is rengeteg deviza özönlik az országba, ami lehetővé teszi, hogy az haderejét még tovább fejlessze.”²⁰ Mussolini fejtegetéséhez Ciano ezeket fűzte hozzá: „Ha Olaszország végig, vagy igen sokáig semleges maradhat, a háború befejeztével olyan erős lesz, hogy nemcsak a saját nemzeti kívánságait fogja megvalósítani, hanem igazi és őszinte (kiemelés eredetiben – R. Gy.) baráti érdekeit is győzelemre juttathatja; a barátok pedig kizárólag mi vagyunk... Ha Olaszország belépett volna a birodalom mellett a nemzet minden rétegében fölötte népszerűtlen háborúba, elvzért volna, mert – mivel Németország igen nehezen támadható – az ellenséges hadműveletek az olasz határon, a kolóniákban és a tengeren játszódtak volna le... Ilyen körülmények között Olaszország öngyilkosságot követett volna el, ha a háborúban részt vesz és ezért mindent megkísérelt, hogy a birodalmat is visszatartsa az arra nézve is végzetes lépés megtételétől. Amidőn ez az igyekezet nem vezetett eredményre, szövetségesi kötelezettségeinek megsértése nélkül határozhatott saját magatartását illetőleg.”²¹

A fenti pragmatikus olasz álláspont megerősítette a magyar kormány azon elhatározását, hogy nem lép be a háborúba.

Az „átvonulási közjáték” után a magyar kormány fokozottan igyekezett politikáját az olaszéhoz igazítani. Ezt mutatja Csáky szeptember 15-i távirata Villanihoz, amelyben kéri követét, tájékozódjon az olasz kormány Lengyelországgal szemben a jövőben elfoglalandó álláspontjáról, és kérje meg Ciano, hogy „a magyar kormányt megfelelő időben értesítené úgy, hogy egyformán intézkedhessünk.”²² Négy nappal később Vinci azt jelentette, hogy a varsói magyar követség teljes személyzetét visszahívták Lengyelországból.²³

Szeptember 16-án Csáky a magyar határmenti jugoszláv erődítési munkálatokra hivatkozva kérte az olasz kormányt, hogy szerezzen biztosítékot Belgrádtól arra vonatkozóan, hogy nincsenek támadó szándékai Magyarországgal szemben, vagy tegyen olyan nyilatkozatot, hogy Olaszország nem tűrné el Magyarország megtámadását Jugoszlávia részéről.²⁴

Két nappal később Villani közölte, hogy Ciano a római jugoszláv követ előtt a kívánt nyilatkozatot megtette.²⁵ Néhány nap múlva Jugoszlávia római követe biztosította magyar kollégáját arról, hogy a katonai intézkedések nem Magyarországra irányulnak, amellyel Blegrád „a barátság elmélyítését kívánja.”²⁶

2. A semleges országok blokkjának terve

Mussolinin csaknem a Berlin–Róma tengely létrejötte óta foglalkoztatta az a gondolat, hogyan mérsékelhetné a tengely erőkarjának egyre fokozódó elmozdulását Berlin irányába. A második világháború első hónapjában az elvetélt Róma–Bécs–Budapest–Varsó „horizontális tengely” helyére egy másik, a német nyomás enyhítését célzó olasz terv lépett. Ennek értelmében olasz vezetéssel létre kívánták hozni a semleges dunamenti és balkánállamok blokkját, amely ellent tudott volna állni a hitleri expanzióknak. A helyzet iróniája abban állt, hogy ekkor már ezt az alapvetően német-ellenes tervet is először Hitlerrel kellett elfogadtatni. Ezért Ciano szeptember 23-i táviratában utasította berlini követét, Attolicot, hogy a német vezetők előtt fejtse ki: „Olaszország úgy véli, hogy lehetséges és előnyös lenne a semlegesek blokkjának létrehozása, amely magában foglalná Európa dunamenti és balkáni államait, egy olyan blokké, amely főként gazdasági jellegű lenne,²⁷ amely nem kötelezné el ennél a szintnél jobban Olaszországot és minden eshetőségre megvédené fő politikai érdekeit. Egy ilyen blokk létrehozása – Olaszország pajzsa alatt – Németország számára a legjobb garanciát szolgáltatná ezen államok semlegességét illetően, amelyek ily módon nagyobb ellenállást tudnának az állandó francia–brit nyomással szemben tanúsítani.”

„Németország egyetértése esetén – folytatja Ciano – arra törekszünk, hogy mielőbb megkezdjük a tárgyalásokat a blokk létrehozása érdekében.”²⁸

A német kormány feltehetően felismerte, hogy e terv nemcsak a „brit–francia nyomás” kivédésére szolgált. Mégis, ebben az időben dominált az a szempont, hogy az olasz befolyás alatt álló semleges blokk még mindig jobb a hitleri Németország számára, mint egy francia–brit orientációjú csoportosulás. Ezért Ciano október 1-i berlini látogatása során Hitler áldását adta a tervre azzal, hogy „a semlegesek blokkjának létrehozása egyet jelenthet a jelenlegi helyzet kikristályosításával, ami nagyon hasznos.”²⁹

Az olasz vezetők bizalmának megőrzése céljából Hitler Ciano előtt ismételtén kijelentette: „Olaszországnak kell a Földközi-tenger abszolút gazdájának lennie, hegemon érdekekkel a balkáni országokban, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak a Földközi- és Adriai-tenger térségével. Németországot nem érdeklik ezek az övezetek, de kész támogatni minden olasz kezdeményezést, amely Olaszország szerepének növelésére irányul.”³⁰

(Cianónak német vezetőkkel folytatott tárgyalásairól készített feljegyzése szerint Magyarországról konkrétan csak Romániával kapcsolatban esett szó. Hitler kifejtette, hogy ameddig Románia megőrzi semlegességét, addig meg kell akadályozni minden románellenes támadást. „Ha azonban Románia megváltoztatja ezt a politikai irányvonalat – folytatta Hitler – Németország bátorítani fogja a

Románia elleni támadást, és minden eszközzel segíteni fogja Oroszországot, Magyarországot és Bulgáriát, amely országok hivatva vannak a román probléma likvidálására.”³¹

A magyar–olasz diplomáciai érintkezésekben a semlegesek blokkjára vonatkozó olasz tervvel kapcsolatos első utalás Villani szeptember 25-i táviratában található. Eszerint Ciano kijelentette: „Közel- és Kelet-Európa semleges államai ma Róma felé orientálódnak, aminek a jövőben nagy jelentősége lehet.”³²

Az olasz külügyminiszter a semleges blokk kialakítása érdekében szorgalmazta, hogy a magyar kormány javítsa kapcsolatait Jugoszláviával, „amelynek nincsenek ellenséges szándékai” és Romániával, amely „sem nem akar, sem nem tud megmozdulni Magyarország ellen.”³³

Ciano október 6-án tájékoztatta a magyar követet berlini tárgyalásairól, Hitler fentebb már ismertetett álláspontjáról a semlegesek blokkjával és Romániával kapcsolatban. Ez utóbbi országot illetően Ciano a magyar kormánynak teljes nyugalmat és türelmet tanácsolt.³⁴

Miután a magyar kormány meggyőződött arról, hogy az adott helyzetben egy esetleges Románia elleni akció sem a német, sem az olasz kormány részéről nem számíthat támogatásra, elfogadta a jugoszláv külügyminiszter arra vonatkozó javaslatát, hogy a román–magyar határon mindkét fél 30 százalékkal csökkentse csapatainak létszámát.³⁵ Amikor Csáky erről tájékoztatta az olasz követet, egyidejűleg hangsúlyozta, hogy „a magyar külpolitika alapelve: követni Olaszország bármely állásfoglalását, mert ez felel meg leginkább a magyar érdekeknek.”³⁶

A magyar kormány a hűségnyilatkozat ellenére sem lelkesedett a semleges országok blokkjának olasz tervéért, hiszen az a benne résztvevő országok – köztük Románia és Jugoszlávia – status quo-jának megőrzését szolgálta volna. Az olasz terv csak szovjetellenes vonásaiban számíthatott a magyar uralkodó körök támogatására.

Teleki miniszterelnök már a Cianohoz írt szeptember 20-i magánlevelében jelezte, hogy „az új magyar–orosz határ bizonyos aggodalmakra ad okot.”³⁷ Néhány nappal később Csáky kijelentette Vincinek, hogy a magyar kormány „ezen megfontolásból szerette volna elkerülni a bolsevik Oroszországgal való közvetlen kapcsolatot, mind az érthető belpolitikai okok, mind a ruténok Oroszország iránti vonzódása miatt. Az egyébként német-barátságáról ismert magyar külügyminiszter is elítélte a német kormányt a német–szovjet megnemtámadási szerződés megkötése miatt.”³⁸

Néhány nappal később Vinci ezeket írja a szovjet szomszédságtól való félelem fő indítékáról: „A magyar közvélemény felteszi a kérdést, hogy a szovjetek megjelenése a határon milyen hatással lehet a magyar nép tömegeire, amelyek, mint ismeretes, elégedetlenek, különösen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, a társadalmi problémák és a földkérdés megoldatlanása miatt.”³⁹

A magyar kormány – alapvető szovjetellenessége dacára – bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy Bessarábia szovjet visszavételével egyidejűleg érvényesítheti majd az Erdély visszaszerzésére irányuló igényét. Csáky szeptember 27-i táviratában utasította római követét, tudja meg, hogy az olasz kormány milyen állás-

pontot foglalna el Besszarábia szovjet visszavétele esetén, „ez esetben ugyanis a magyar kormány, a közvélemény miatt nem maradhatna tétlen.”⁴⁰

Három nappal később, Villaninak küldött levelében Csáky az alábbiakban fejtette ki kormánya álláspontját: „Szíveskedjék alkalomadtán Cianoval szemben megemlíteni azt, hogy Besszarábiának Oroszország által való elfoglalása esetén két lehetőség áll fenn:

1. Egyszerű elfoglalás, ellenállás következtében haditénnyel vagy anélkül.

2. Beállhatnak Romániában olyan reperkussziók, amelyek tejes chaosra, kisebbségi magyarok öldöklődésére, az ország szétbomlására is vezethetnek.

Az első esetben esetben elkerülhető a beavatkozás, ha nekünk a pillanat nem alkalmas. Nem is volna célszerű a beavatkozás az első esetben, mert ez nyilván közös akciót jelentene a Szovjettel.

A második esetben a beavatkozásnak nem kell közös akciónak lenni és pacifikációs jellege dokumentálható volna.

Ez alkalommal szíveskedjék felvetni azon, reánk nézve igen fontos kérdést is, hogy micsoda garanciát hajlandó és tud adni az olasz kormány a nekünk igen sürgős erdélyi kérdés rendezésében, ha el is fogadjuk azt az olasz suggestziót, hogy Magyarország tartózkodjék minden belépéstől valamilyen konfliktusba, amely Romániával kapcsolatban keletkezhet.”⁴¹

Villani még a szeptember 27-i távirat kézhezvétele után felvetette a kérdést Ciano-nak, aki ismételten szorgalmazta a semleges államok csoportosulásának létrehozását és ennek érdekében javasolta, hogy a magyar kormány „a szomszédokkal való jóviszonyra a legnagyobb súlyt helyezze”.⁴²

Néhány nappal később a magyar külügyminiszter már optimistább hangnemben beszélt Vincinek a magyar–szovjet szomszédokról. „Nyilvánvaló – mondotta Csáky – a szláv eredetű balkáni népek vonzódásának újjászületése Oroszország iránt, aminek már láthatjuk első hatásait. Ez azonban nem járhat mással, mint Németország és Olaszország kapcsolatainak megerősödésével. Németországnak, hogy ellensúlyozza a szláv befolyást, szüksége lesz nemcsak Olaszországra, de Magyarországra is, a közös veszéllyel szemben. Tény az, hogy – miután a szovjetek elfoglalták Ukrajnát és Kelet-Galíciát – Németország előtt lezárult az út Kelet felé: a ‚Drang nach Osten‘ előtt ma már szovjet akadály tornyosul.”⁴³

Csáky tehát egyrészt abban reménykedett, hogy a Szovjetunió elörtörése megerősíti az antikommunista kormányok együttműködését, másrészt abban, hogy Hitler előbb-utóbb megkísérli lebírni a „Kelet felé nyomulás előtt álló” szovjet akadályt. Csáky odáig ment fejtegetéseiben, hogy Magyarország számára kedvezőbb, hogy Oroszországgal határos, mintha a gyenge Lengyelországgal.⁴⁴ Ez a Csáky szájából meglepő kijelentést az olasz követ jelentésében egy „sic!” oda-biggyesztésével „honorálta.” Ugyanakkor a magyar kormány arra kezdett hivatkozni, hogy Besszarábiának a Szovjetunióhoz való csatolása esetén Magyarországra hárul az a „történelmi feladat,” hogy „Európát megmentse a szovjet veszélytől.” Erre azonban csak akkor lesz képes – hangsúlyozta Vörnle János külügyminiszter-helyettes Vinci előtt –, ha Romániától visszakapja Erdélyt.⁴⁵

Október 23-án Csáky az olasz követtel folytatott beszélgetése során arról panaszkodott, hogy milyen nehéz neki mérséklő hatást gyakorolni a kormány és a hadsereg képviselőire Romániával kapcsolatban, amikor onnan „a magyar nemzetiségű lakosok ellen elkövetett atrocitásokról érkeznek hírek.” Ez annál nehezebb – mondotta a magyar külügyminiszter –, mivel Teleki és a kormány több tagja erdélyi, és így „különösen érzékenyek mindenre, ami ebben a térségben történik.”⁴⁶

Október végén Villani ezeket jelentette: „Az olaszok még mindig nem mernek hinni abban, hogy a mai helyzet állandósul, s nem lesznek kénytelenek a háborúba belépni a német szövetségeseink mellett.” A jelentés ennek kettős magyarázatát adja:

1. Az olasz kormány úgy véli, hogy „ha Olaszország nemzeti aspirációit meg akarja valósítani, nem nézheti sokáig ölbetett kézzel, hogy a többiek hogyan – (jobban mondva, hogy nem) – verekszenek,” és „végre is színt kell majd vallani”;
2. A semlegesség feladására „a németek részéről most már némi nyomás is gyakoroltatik.”⁴⁷

Ciano naplója arról tanúskodik, hogy az olasz külpolitika két irányítója meglehetősen ambivalens érzelmeket táplált német szövetségesei iránt. A naplóból kitűnik, hogy Mussolini és veje tisztában volt azzal, hogy a hitleri Németország mennyire megbízhatatlan szövetséges, és mennyire bizonytalan végső győzelme.⁴⁸ A két fasiszta vezető azt is tudta, hogy Olaszország egyáltalán nincs felkészülve a háborúra. (Ezt a felismerést mutatja az olasz kormányban és a hadsereg vezetésében 1939 őszén végrehajtott számos változtatás is.) Mégis a fasisztákra oly jellemző hódító „nemzeti aspirációk” és a hitleri Németország kezdeti sikerei Mussolininál egyre inkább a háborúba való belépésre ösztökélték. Az intervencionizmus előtérbe kerülése és a német nyomás miatt az olasz kormány fokozatosan elállt a semlegesek blokkjára vonatkozó terveitől. Ciano november 3-án kijelentette a Csáky utasítására érdeklődő magyar követnek, hogy „a Duce – egyelőre legalább – nem kíván a semleges államok élére állni, maga nem lévén semleges.”⁴⁹

Az olasz külügyminiszter ismét azt tanácsolta a magyar kormánynak, hogy „viselkedjék nyugodtan”, és „iparkodjék összes szomszédaival a lehető legjobb viszonyt fenntartani”, mert „egy elhamarkodott lépés az amúgy sem stabil egyensúlyt feldöntheti, és beláthatatlan következményekkel járhat.”⁵⁰

Egy héttel később Ciano azzal magyarázta Villaninak a semleges blokk időszertütlenségét, hogy annak feltételezett részvevői közül „Törökország lekötötte magát a nyugati hatalmakkal szemben”, Bulgária „Moszkva felé kacsingat”, és a románok számára pedig a blokk „igen veszélyes kül- és belpolitikai helyzetüknél fogva súlyos terhelést jelentene.”⁵¹

Bár a fenti érvelésben megvoltak az olasz álláspont változásának elemei, a fő okról Ciano nem tett említést. Ez pedig az volt, hogy a hitleri Németország változtatta meg a „semlegesek blokkjának” tervével kapcsolatos álláspontját, és ehhez igazodott az olasz külpolitika.

A „furcsa háború” kezdetén ugyanis Hitler még reménykedett abban, hogy a nyugati hatalmak újból szemet hunynak agressziója felett, és nem kerül sor a velük vívott „meleg háborúra.” Október 6-i beszédének kedvezőtlen fogadta-

tása után rá kellett azonban jönnie, hogy Anglia és Franciaország nem hajlandó Lengyelország meghódítása elismerésének alapján tárgyalni. Hitlert így egyre kevésbé elégtette ki olasz szövetségeseinek semlegessége és ezért vonta meg korábbi támogatását a semlegesek blokkjának tervétől is.

Az olasz semlegességet elítélő német álláspontnak először a német külügyminiszter adott hangot az olasz követtel november 1-jén folytatott beszélgetése során. Mint Attolico jelentéséből kitűnik, Ribbentrop „barátságosan” azt fejtette, hogy az olasz semlegesség bátorította fel Angliát a háborúba való belépésre.⁵²

Ezután nem okozhatott már meglepetést az, hogy november 23-án a római német nagykövet, von Mackensen egy jegyzéket adott át Cianónak, amely felsorolja, hogy a német kormány miért nem támogatja a semleges országok blokkjának tervét.⁵³ Hogy ezt a „keserű pirulát” könnyebb legyen az olasz kormánynak lenyelnie, a jegyzék nem az olasz tervről beszél, hanem a hasonló inspirációjú román tervezetről. A jegyzék szerint a német kormány az alábbi okok miatt tartja a tervet elhibázottnak:

„1. A blokk államainak ugyan a teljes semlegességet kellene betartaniuk, de csak a háború jelenlegi állása szerint. Ha tehát bármely más állam belép a háborúba, a semlegességi kötelezettség tárgytalanná válik.” (A német kormány itt a román tervezet egy nem pontos megfogalmazását használja fel a semlegesek blokkjának megtorpedozására.)

2. A Balkán Liga országai számára az új paktum nem járna jelentős kiegészítő kötelezettséggel. A célja tehát nyilván az, hogy megkösse Bulgáriát, Magyarországot és Olaszországot, amelyeket csatlakozásra szólítanak fel. Nem várható, hogy Bulgária és Magyarország készek lesznek erre, mindaddig, amíg nem lesznek kielégítve követeléseik. A német kormány véleménye szerint a román javaslat már ezért sem számíthat sikerre.

„3. Azt állítják, hogy Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország kedvezően viszonyul ehhez a tervezethez. Ami Németországot illeti, ez egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Németország egyszerűen csak abban érdekelt, hogy a jelenlegi háborúban Délkelet-Európa minden állama szigorú semlegességét tartsa be Németország iránt. A javasolt paktum korlátozott tartalma miatt (l. az 1. pontot) csak súlyosbítaná a jelenlegi helyzetet.”

„4. Mivel Olaszország is visszautasítja ezt a tervezetet, ami az európai nagyhatalmakat illeti, csupán Anglia és Franciaország támogatja a román javaslatot. Megvalósulása esetén a javaslat a két ország számára biztosítana uralkodó helyzetet – Délkelet-Európában.” (Valójában a tervezet csupán annyiban szolgálta volna a brit és francia érdekeket, amennyiben megnehezítette volna azt, hogy – amint ez később történt – a hitleri Németország, fegyveres erőszakkal vagy diplomáciával a saját érdekszférájába kényszerítse a délkelet-európai országokat. A német jegyzék, hogy megkönnyítse az eredetileg olasz tervként felmerült blokk elutasításának elfogadását, úgy állítja be, mintha Olaszország is ellenezné a „román javaslatot.”)

Ciano – lenyelve a „keserű pirulát” – azt válaszolta Mackensennek, hogy Olaszországnak semmi köze a balkán blokkhoz, és a semleges blokk kérdésében nem folytatott tárgyalásokat más érdekelt országokkal.⁵⁴

Ezután a semleges országok blokkjának terve – amely csak szovjetellenes aspektusában számíthatott a magyar diplomácia támogatására – lekerült a magyar–olasz diplomáciai érintkezések napirendjéről. A november végén kitört szovjet–finn háború azonban újabb lehetőséget kínált a szovjetellenes magyar–olasz együttműködéshez.

Ciano már december 3-i táviratában jelezte Vincinek, hogy Róma „figyelemmel kíséri és tökéletesen megérti a magyar sajtó élénk antibolsevista reakcióját a finn–szovjet konfliktusra.” Az olasz külügyminiszter egyidejűleg utasította budapesti követét, hogy „minden lehetséges módon bátorítsa és támogassa a magyar sajtó orosz-ellenes kereszteshadjáratát, és jelentsen a sajtóattaséjával együtt kifejtett ezirányú akciójának eredményeiről.”⁵⁵

Két nappal később Csáky kérte Villanit, tudja meg, hogy az olasz kormány szívesen látná-e, ha a Finnország megsegítésére induló olasz önkéntesekhez „olasz területen 200–300 magyar is csatlakoznék, és így együtt indulnának Finnországba.”⁵⁶ Ciano azonban ezt nem tartotta ajánlatosnak, mert az önkéntesek utazása így „kormányakció látszatát keltené.”⁵⁷

December 5-én Csáky azt hangoztatta az olasz követ előtt, hogy a „magyar közvélemény mélységesen antibolsevista hagyományánál fogva, teljes mértékben Finnországgal rokonszenvezik. Közölte, hogy Magyarország 12 légvédelmi üteget szállít Finnországnak, ugyanakkor kifejtette, hogy igyekszik mérsékelni a magyar sajtó szovjetellenességét, mivel az angol nyersanyag–export csökkenése következtében szovjet rez- és gyapot-szállításokról tárgyalnak, és az új szovjet követ, Saranov bemutatkozó látogatásakor „jóindulatot tanúsított a Magyarországgal való kereskedelmi kapcsolatok felvételét illetően.”⁵⁸

Az olasz fasiszták abban reménykedtek, hogy a szovjet–finn háború ürügyén sikerül a Népszövetség keretein belül egy olyan szovjetellenes koalíciót létrehozni, amelyhez csatlakozna Anglia és Franciaország is. Erre tett javaslatot december 5-i jelentésében Bova Scoppa, Olaszország képviselője a Népszövetségben, aki a Szovjetuniónak a nemzetközi szervezetből való kizárását célzó törekvéseket irányította.⁵⁹

A szovjetellenesség dominált Cianónak az olasz fasiszta parlament december 16-i ülésén elmondott külpolitikai expozéjában is, amelyről Villani az alábbiakat jelentette.⁶⁰

„Ciano gróf hatalmas expozéja a legnagyobb őszinteséggel tükrözteti vissza Olaszország külpolitikáját a múltban és a jelenben.

Nincsenek olyan jelentősebb kérdések, amelyekre ki ne térne és kommentárokra alig szorul. Nem enged kétséget afelől, hogy Mussolini a non belligeranza (nem hadviselő fél – R. Gy.) nevezett állásfoglalását nem fogja feladni mindaddig, amíg ezt az olasz nagyhatalmi érdekek feltétlenül meg nem követelik, tehát külső befolyás nem idézhet elő változásokat a politikai vonalvezetésben, Olaszországnak nem lévén kötelezettsége más hatalmakkal szemben, mely a háborúba való belé-

pésre kényszeríthetné. Ez áll a Birodalommal kötött szerződésre vonatkozólag is, dacára, hogy az érvényben van.

A Duce kitart revíziós és szovjetellenes politikája mellett, pozícióit Közép- és Keleteurópában nem adja fel, sőt azokat még megerősíti, Magyarországot, ha azt veszély fenyegeti, megsegíti. Olaszország, ha arra alkalom kínálkozik, kész a világ megbékélése érdekében újból közbelépni, kereskedelmi (közlekedési) érdekeit, prestige-ét és nagyhatalmi jövőjét a legnagyobb határozottsággal megvédi. Ezek Ciano gróf beszédének Olaszország jelenlegi és jövőbeli politikájára vonatkozó megállapításai.⁶¹

Az olasz külügyminiszter beszédének azonban bizonyos németellenes jelleget is adott az, hogy először hozta nyilvánosságra a háború megkezdésével kapcsolatos, tanulmányunkban már ismertetett német–olasz ellentétet, és kifogásolta, hogy a németek csak az utolsó pillanatban tájékoztatták az olasz szövetségesüket a német–szovjet megnemtámadási egyezményről.⁶¹

Érdekes az, amit Villani a beszéd fogantatásáról jelent: „Az exposé az itteni angol-francia diplomáciai és sajtókörök meglepedéssel fogadták, bár mint az a belga nagykövettől hallottam, a franciák és különösen Francois Poncet (francia nagykövet Rómában – R. Gy.) azt várták, hogy rájuk kedvezőbb lesz... Az összes államokat, amelyekről Ciano gróf névszerint megemlékezett, a ház megtapsolta, de olyan tüntetésben nem részesítette egyiküket sem, mint Magyarországot. Már amikor Ciano gróf az Ungheria szót kiejtette, a képviselők hosszan tapsoltak, úgy, hogy beszédét meg kellett szakítania, amikor pedig a reánk vonatkozó kijelentéseit befejezte, a ház állva adott tetszésének – a Ducével együtt felém fordulva – hangos kifejezést.”⁶²

Persze sokkal kedvezőtlenebb volt a beszéd német fogadtatása. Attolico jelentése szerint Ribbentrop „dühöngött” a beszéd miatt, amely szerinte „Németországot olyan színben tüntette fel, mintha blöffölt volna.” Ennek következtében – írta a berlini olasz nagykövet – Ribbentrop „nem a legjobb szándékkal viseltetik Olaszország irányába.”⁶³

A „furcsa háború” végére a magyar és az olasz külpolitika irányítói egyaránt felismerték azt, hogy Berlin „nem a legjobb szándékkal viseltetik irántuk”. Mégis, addigi politikájuk inerciája, valamint a háború győzelméből való részesedés vágya mindkét ország vezetőit arra készítette, hogy besodorják az országaikat a második világháború vérzivatarába.⁶⁴

JEGYZETEK

1. Minderről bővebben l. *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941, Akadémiai Kiadó, 1964. Az 1930-as évek magyar–olasz kapcsolatairól lásd a szerzőnek a *Mozgó Világ* 1987/2. számában, a Politikatudományi Társaság 1987-es évkönyvében, a *Politika-Tudomány* 1987/4. és 1988/4., a *Világtörténelem* 1988/2., valamint a római *Clio* 1986/4. és a páviai *Il Politico* 1987/4. számában megjelent írásait.

2. Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI), 8. sorozat, XIII. kötet, 341. Orazio Vinci budapesti olasz követ 1939 szeptember 1-i jelentése Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek.
3. Országos Levéltár, Külügyminisztérium (továbbiakban: OL. KÜM.) számjel. 1939. VIII. 29. – bejövő – Róma. Villani jelentése Csáky külügyminiszternek.
4. OL. KÜM. res. pol. 1939–27/b-800.
5. U.o.
6. U.o.
7. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 15. – kimenő – Róma
8. OL. KÜM. Szabó László iratai, 1939. (Másolat)
9. mint a 7.
10. U.o.
11. G. Ciano: Diario, Roma, 1946. I. k. 160.
12. A Wilhelmstrasse és Magyarország, Kossuth, 1971. 438.
13. OL. KÜM. Szabó László iratai, 1939. (a távirat másolata)
14. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 9. – bejövő Róma
15. DIMK IV. 505–506 old.
16. Ciano u.o. I. k. 162.
17. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 11. – kimenő – Róma és Berlin
18. U.o. (Ez utóbbit addig a magyar kormány Berlin kérésére nem tette meg.)
19. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 12. – bejövő – Róma, Villani jelentése Csákyknak.
20. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 853. Villani jelentése Csákyknak.
21. U.o.
22. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 12/27 – 4591.
23. DDI. 9. s. I. k. 196. old.
24. OL. KÜM. pol. 1939 – 16/7 – 4588. Csáky távirata Villaninak.
25. OL. KÜM. pol. 1939 – 16 – 4588. Villani távirata Csákyknak.
26. OL. KÜM. pol. 1939 – 16/7 – 4808. Villani távirata Csákyknak.
27. Azt, hogy Ciano mennyire nem komolyan gondolta a blokk „gazdasági jellegét”, tükrözi szeptember 24-i naplóbejegyzése; „Attolicót tájékoztattuk a semlegesek blokkjának tervéről, amelynek, *legalábbis formálisan* (kiemelés az eredetiben – R. Gy.) gazdasági jellegét adunk.” Ciano u.o. 171.
28. DDI. 9. s. I. k. 240. old. Ciano távirata Attolico berlini olasz követnek.
29. DDI. 9. s. I. k. 337. old. Ciano jelentése Mussolininek.
30. U.o.
31. U.o.
32. OL. KÜM. számjel. 1939. IX. 25. – bejövő – Róma, Villani távirata Csákyknak.
33. U.o.
34. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 921. Villani jelentése Csákyknak.
35. DDI. 9. s. I. k. 389. old. Vinci jelentése Cianoónak.
36. U.o.
37. DDI. u.o. 216. old.
38. U.o. 271. old. Vinci szept. 26-i távirata Cianoónak.
39. U.o. 360. old.

40. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 881.
41. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 27/b – 885.
42. OL. KÜM. számsz. 1939. IX. 28. – bejövő – Róma (Ciano erről a találkozóról a következőket írta naplójába: „Fogadom Villanit. A magyarok nyugtalanok. Mit tegyenek, ha az oroszok bevonulnak Romániába? Véleményem szerint: maradjanak nyugodtan. Túlságosan is gyengék és túlságosan is előttérben állnak ahhoz, hogy beleavatkozzanak a játékba, mindaddig, amíg erre rá nem kényszerülnek.” *Ciano*, u.o. 173.)
43. DDI. 9. s. I. k. 383. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
44. U.o.
45. U.o.
46. U.o. 561. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
47. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 7493. Villani jelentése Csáky-nak.
48. Az olasz külpolitika kettősségét mutatja, hogy a Hitler elleni merénylet megghiúsulása után, november 9-én, az olasz király, Mussolini és Ciano táviratban fejezték ki örömeiket Hitler megmenekülése miatt, ugyanakkor Ciano ezeket írta naplójába: „A Duce szerint egyetlen olasz sem érzett valami nagy örömet Hitler megmenekülése felett. A legkevésbé ő maga.” *Ciano*, u.o. 187.
49. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23/7 – 7263. Villani jelentése Csáky-nak.
50. U.o.
51. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 29 – 7734. Villani november 10-i jelentése Csáky-nak.
52. DDI. 9. s. II. k. 74. old. Attolico jelentése Ciano-nak.
53. U.o. 258–259.
54. Documents on German Foreign Policy, s. D. v. VIII. 424.
55. DDI. 9. s. II. k. 345.
56. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 41 – 1083. Csáky utasítása Villaninak.
57. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 41 – 1096. Villani jelentése Csáky-nak.
58. DDI. 9. s. II. k. 360. old. Vinci jelentése Ciano-nak.
59. U.o. 357–358. old. Bova Scoppa jelentése Genfből Ciano-nak.
60. OL. KÜM. res. pol. 1939 – 23 – 8546.
61. Ciano beszédének e részéről Villani ezeket jelenti: „Meglepetést váltott ki, hogy azt a Nagyméltóságod előtt már hónapok óta ismeretes, de eddig nyilvánosságra még nem hozott német–olasz megállapodást, mely szerint 3, illetőleg 4-5 éven belül tartózkodni fognak minden olyan kérdés felvetésétől, mely komplikációkat idézhetne elő, beszédében el nem hallgatta, ugyancsak feltűnést okozott az, amit a német–orosznak megnemtámadási egyezményről mondott, nevezetesen, hogy erről ő csak augusztus 21-én este 8 órakor nyert értesítést, vagyis ugyanakkor, amikor a D. N. B. a hírt nyilvánosságra hozta.” (u.o.)
62. U.o.
63. DDI. u.o. 570. old. Attolico december 27-i jelentés Ciano-nak.
64. A magyar–olasz kapcsolatok további fejleményeiről lásd a szerzőnek „A Horthy rendszer olasz orientációjának kudarca” című tanulmányát a *Mozgó Világ* 1987/2. számában.